Gabrić Molnár Irén

KÍSÉRLETEK A SZOCIALISTA TÁRSADALMI RENDSZER STRUKTURÁLIS VÁLSÁGÁNAK ENYHÍTÉSÉRE

Bevezető

A társadalmi folyamatokat világszerte a túlzott politikai befolyás és válság jellemzi. Az utóbbi évtizedekben olyan politikai hatalmi törekvéseknek vagyunk tanúi, amelyek alapján sajátságos módon igyekeznek fellépni a gazdasági, szociális, ideológiai és egyéb társadalmi kérdések megoldásában. A modern politikai tevékenység — állítólag a legkülönbözőbb társadalmi kérdések megoldása érdekében — nagymértékben támaszkodik a fejlett komputertechnikai és informatikai vívmányokra.

A modern világ társadalmait több mint egy évtizede különféleképpen magyarázott, de átfogó, strukturális válságok terhelik. A fejlődés kiegyensúlyozatlan üteme, a munkanélküliség, az életszínvonal csökkenése miatt nagyméretű gazdasági válság tanúi vagyunk. Válság sújtja az oktatást, a kultúrát, az életmód egyéb területeit, sőt az ideológiát és egyéb értékrendszereket is. A válság politikai jellege abban nyilvánul meg, hogy a meglévő politikai intézmények nem tudják a problémákat klasszikus módszerekkel megoldani. A hatalmi intézményrendszer, de maga a demokrácia is válságba jut, ezáltal a politikai hatalom is meginog.

Manapság a politikai hatalom a társadalmi élet minden területére behatolt. A politikai körök nemcsak a gazdasági kérdések megoldásába avatkoznak be, hanem az ember és a természet viszonyába, a családi életbe, sőt a személyi szabadságjogokba is.

Egyes szerzők a politikai körök hatalmának végét jósolják. A technokraták és általában a szakemberek növekvő szerepére hivatkozva az informatika és a számítógépes expertokrácia hatalmát látják felülkerekedni. Szerintem távol vagyunk még attól, hogy a tudomány önállósíthatná magát a politikától, hisz annak előnyeit éppen az adott politikai körök szeretnék kihasználni a gazdasági élet stabilitása és hatalmuk megszilárdítása érdekében. A társadalmi problémák megoldására, a társadalmi fejlődés stratégiájának kidolgozására még nem készült el univerzális és optimális ki-

bernetikai modell, mindazok tehát, akik társadalmuk racionális megszervezésére törekednek, az igazgatási szervek komputerizálásával legtöbbször nem jutnak el az intézmények csökkentéséhez, hanem azok irracionális institucionalizálásához —, ebben a mechnizmusban továbbra is túlméretezett a politikai intézmények hatalma. Példaként említhető a többpártrendszerek választási hadjárataiban kialakult sikeres hatalomrajutási technológia, melynek modelljét könnyedén alkalmazva a hatalmat hosszabb ideig kezükben tarthatják. Így válik a politikai hatalom fogalma a hatalom politikájává.

A társadalmi rendszerek válságait tanulmányozva mind nyilvánvalóbbá válik, hogy mind a tőkés mind a szocialista országokban a meglévő bürokratikus korlátok mellett lehetetlenné válik a társadalmi-gazdasági élet fejlesztése, mert ezek korlátozzák a felfelé törő termelő rétegek közvetlen érdekeit és a demokrácia kiszélesedését.

Egy társadalom akkor van válságban, amikor a gazdasági, szociális és politikai ellentmondások annyira összesűrűsödnek, hogy intézményes úton a rendszer már képtelen azokat felszámolni, és a lakosság többsége radikális változásokat, beavatkozásokat követel, miközben a szociális helyzet kiéleződik. A politikai intézményekben ilyenkor kettős, gyakran ellentétes irányú reakció jelentkezik: erősödnek azok az erők, amelyek a rend, a fegyelem nevében a status quo hívei, ugyanakkor a lakosság válságtudata radikális változásokat sürget, sőt alternatív mozgalmak kialakulását eredményezi, melyeknek formális szervezetei is létrejöhetnek. Az első csoportba a konzervatívok tartoznak, a második irányzat hívei a reformátorok. Ez utóbbiak közé sorolom azokat, akik csak jelentéktelen „foltozgatással" rendeznék a helyzetet a meglévő rendszer keretei között, de azokat is, akik radikálisan eltörölnék a meglévő politikai rendszer hatástalan intézményeit, sőt a „minden létező bírálkói"-t is. Természetesen először behatóan kell elemezni a társadalmi válságok okait, majd fokozatosan fel kell azokat számolni. Ha strukturális, tehát mélyreható rendszerbeli válságról van szó, akkor a jövő érdekében radikális, átfogó, sőt könyörtelen reformra van szükség, hogy felszabaduljanak azok az eddig visszaszorított erők, amelyek biztosítják a termelőerők és termelési viszonyok fejlődését.

A társadalmi folyamatokat politikusok, közgazdászok, jogászok, szociológusok, publicisták, filozófusok, informatikai szakemberek tanulmányozzák. Egyesek közülük csak részleges változásokat követelnek. Válságot csak a társadalmi élet bizonyos területein látnak (például az egyik rendszerelmélet szerint társadalmi válság az igazgatásban és az ellenőrzésben jelentkezik, a válság tehát elsősorban politikai-hatalmi; egy másik szerint csak gazdasági válság létezik stb.). Mások a társadalmi válságokat egészében, a rendszer minden egyes elemében látják (mint pl. a mai marxizmus, amely a hagyományos marxista elméletet túlhaladva a forradalmi változásokban nem csak osztályharcot és gazdasági válságok áthidalását látja, hanem sokoldalú társadalmi mozgalmat is).

Számos oka van annak, hogy a társadalmi válság lehetetlenné teszi a rendszer integrálódását, gondolunk itt elsősorban a társadalmi-gazdasági szerkezet egyes tényezőire, intézményeire. Durkheim és Parsons a szociológiában az anómia fogalmat használták egy-egy társadalmi közösségen belül a társadalmi normáktól való eltérés meghatározására. André Gorz már néhány évtizede „új munkásosztály"-ról beszél, mely nem viseli többé magán a klasszikus proletariátus jegyeit, hanem a „post-industriális szocializmus" alanya lett, s a fejlett tőkés országok munkásosztálya nem antagonisztikus osztályként egzisztál, hanem középrétegként olvad be a rendszerbe. Gorz tehát a klasszikus osztályharcot tagadva a válságok megoldásait a kompromisszumban látja; ezek a reformista törekvések gyakran érezhetők a fejlett tőkés államok szakszervezeti mozgalmaiban is.

Jürgen Habermas, a frankfurti iskola egyik képviselője a konfliktusok kiváltó okát nem a termelési szférában, hanem a kultúra, a társadalmi integráció és szocializáció területén keresi. Megállapítása szerint a mai tőkés társadalomban megszűnt az osztálytagozódás, felülkerekedett a kompromisszumok elfogadása, s megváltozott a társadalom osztályszerkezete. Az osztályellentéteket elmossák a gazdasági, szociális és kulturális problémák, az állami beavatkozások a pénzügyek és a gazdaság egyéb területein a monopoltőke érdekeit védik. Az állam potenciális tőkésként próbál önállósulni, és racionális közigazgatás helyett túlbuzgó gazdasági tényezőt képviselve néha saját legitimitását is megkérdőjelezi. Habermas jellegzetes módon elemzi a tőkés társadalom válságát, miközben ellentmondásba kerül önmagával, hisz — szerintem — éppen a társadalmi válságok idején éleződnek ki az egyes társadalmi osztályok, csoportok és rétegek szociális identitásán alapuló érdekellentétek. Szerzőnk igyekszik eltusolni az osztályellentétek lényegét, és csupán a kultúra, az erkölcs, az elvárások válságáról beszél.

A társadalomkutatók többsége csak a gazdasági, a szociális kérdéseket elemzi, s nem foglalkozik az adott politikai rendszer válságával. A szociális dezintegrálódást azonban általában mélyebb gazdasági végül pedig politikai megrázkódtatások követik. A folyamatok mélyén mindig társadalmi harc folyik, ezért nem szabad elfelednünk, hogy a társadalmi válságok akkor jutnak igazán mélypontra, ha a politikai intézményrendszer a törvényesség keretei között nem tudja azokat túlhaladni, és kénytelen az államapparátust gyökereiben megreformálni. Ha a krízisben lévő társadalom erre a lépésre nem tudja elszánni magát, összeomlásra van ítélve.

Reformtörekvések egyes szocialista országokban

A szocialista országokban mind kevésbé tagadják a rendszeren belül jelentkező válságok lehetőségét, sőt az utóbbi két évtizedben jelentős, hullámokban jelentkező gazdasági és politikai krízis figyelhető meg a szocialista országok mindegyikében. A háború utáni időszakot áttekintve megállapíthatjuk, hogy a fejletlen szocialista országokban beigazolódott a

reálszocializmus társadalmi-gazdasági fejlődési modelljének helyessége: az extenzív gazdálkodási mód és az iparosítás elsődlegességének hansúlyozása, nagyfokú beruházások a villamossági és a nehéziparban. Fejlettebb gazdasági, kulturális és társadalmi viszonyok között elsődleges cél a nagyobb termelékenység, a gazdaságos ügyviteli politika, a versenyképes termékek exportja, ami elképzelhetetlen tudományos, technikai és technológiai fejlődés nélkül. A gazdasági problémák és aránytalanságok feloldása lehetetlen olyan reform vagy reformtörekvések nélkül, melyek következtében a decentralizált gazdaság keretei között önálló vállalatok az anyagi érdekeltség révén gazdasági sikereket érhetnek el az állam bábáskodása nélkül. A közelmúltban bebizonyosodott, hogy a gazdasági reformokkal párhuzamosan a politikai rendszer megreformálására is szükség van, tehát komplex (bíráló) rendszerelemzés és átfogó társadalmi újítás jelentheti a kiutat, még ha közben kénytelenek vagyunk is megválni az elavult intézményektől, ideológiától. Amennyiben a konzervatív etatista-bürokrata körök szemben állnak a reformtörekvésekkel, az csak elmélyíti a válságokat, mert a szükséges változtatások a tarthatatlanságig odázódnak el.

A társadalmi gyakorlat minden szocialista országban sajátosan eltérő, ezért nem lehet egyformán viszonyulni a gazdasági problémához, hanem azokat minden országban másképpen, a nemzetgazdaságok jellegzetessége szerint kell megoldani. Például a viszonylag fejlett technológiával, munkaszokásokkal rendelkező Német Demokratikus Köztársaság kisebb megrázkódtatásokkal, zökkenőmentesebben vezethet be újításokat gazdasági életébe, mint Kína, ahol a gazdasági reformokat feltétlenül követnie kellett (sőt megelőznie) a politikai rendszer és az ideológia modernizálásának. Jugoszlávia példája azt mutatja, hogy a gazdasági reformok és a rendszerbeli újítások felszínre vetettek olyan problémákat is, amelyekkel a társadalom még nem került szembe a háború óta.

Ha a szocializmust olyan átmeneti időszaknak tekintjük, melyben természetesek a strukturális változások, a permanens reformok a gazdasági fejlődés érdekében — sőt zálogai annak —, akkor nem kell viszolyognunk a jelen állandó felülvizsgálásától. Csak az a rendszer fejlődőképes ugyanis, amely újításokkal le tudja küzdeni a meglévő problémákat. A szocialista országokban nyilvánvalóvá vált, hogy az elavult intézményrendszer akadályozza egy magasan fejlett ipari állam létrehozását, ezért a jelenlegi rendszer szépítgetése helyett — mielőtt a fejlődés korlátjává válna — radikális eszközökkel fel kell azt számolni, és az esetleges ellenállást is. Folyamatos újítások híján a gazdasági hatások elmaradnak, s a szocialista polgár a felgyülemlett gondok, munka- és életfeltételeinek romlása miatt elveszti hitét, lelkesedését.

Tanulságos a Szovjetunió példája vagy a Kínában végbemenő változások, de Magyarország is értékes tapasztalatokat nyújthat.

A Szovjetunióban Andropov idejében kezdtek kísérletezni új gazdasági intézkedésekkel, miközben a szocializmus építésének ellentmondásairól vitatkoztak (1982—1984). Nyilvánvalóvá vált, hogy a szocialista termelési viszonyok között is léteznek ellentmondásos csoport- sőt egyéni érdekek

is, amelyek előtt lehetetlen szemet húnyni (Butenko), s a fejlődés közepette különböző társadalmi csoportok érdekei is elkülönülnek (Zaszlavszka). Az 1985-ös áprilisi plénumon a Szovjet KP Központi Bizottsága helyesli a gazdasági fejlődés gyorsított koncepcióját, majd a XXVII. kongresszuson ez az elképzelés már a párt stratégiai céljává vált. 1986 folyamán olyan reformkoncepciókról értesülhettünk, melyek szerint komoly újítások következnének be a gazdaságpolitikában és a gazdasági mechanizmusban. Fokozatos reformmal szándékoznak a Szovjetunióban áttérni egy lényegesen modernizált rendszerre: kezdetben a könnyűipar, a mezőgazdaság (1986—87), majd a kereskedelem és a szolgáltatások (1987) végül a nehézipar (1990) területén zárulna a gazdasági átalakulás (peresztrojka) egy jelentős fázisa. A koncepció alapjában véve a következő elveken alapszik: nagyobb önállóságot kell biztosítani a vállalatoknak, gazdasági társulásoknak, hogy rendelkezhessenek a megteremtett eszközök egy részével. Nagy szerepe lesz tehát az anyagi érdekeltségnek, s egyúttal demokratikusabbá válnak a munkaközösségek, mert beleszólhatnak az igazgatási politikába. Ugyanakkor a központosított tervigazgatás — megtartva a stratégiai fejlődésirányítás szerepét — veszít hatásából. A gazdasági kritériumok és eszközök előtérbe kerülése feltételezi majd a vállalatok szerződéses együttműködését, különösen a fogyasztási cikkeket gyártók és a kereskedelem között, miközben az egyéni kezdeményezésen igen sok fog múlni. Az önfinanszírozás természetesen mélyebb strukturális változásokat fog előidézni, amelyek alapul szolgálnak majd az 1991-ben elindítandó ötéves tervhez. Mindezek a gazdasági és ügyviteli újítások nem járhatnak sikerrel az állam-mechanizmus és a pártszerkezet, valamint a kultúra és a művészet megreformálása nélkül. Gorbacsov megállapítása szerint a peresztrojka sikere sokban függ a tömegek aktivitásától és tudatos részvételétől, mivel a reform hordozóivá kinevezett vezetők számára nélkülözhetetlen a nyilvánosság támogatása, mert így biztosítható a reform ellen fellépő körök visszaszorítása. Az országon belüli ellenállás forrása a pozícióit féltő hivatalnoki réteg lehet, de nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a lakosság nagy része ragaszkodik régi életformájához. A gazdaságon belül nehézségeket okoz a korlátozott felhalmozási képesség, mert a legfejlettebb tudományos-technológiai vívmányokat csak az ipar 10—15%-ában alkalmazzák; az iparvállalatok több mint felében még mindig a tegnapra jellemző automatizálást alkalmazzák. A reformtörekvések számára nagy előrehaladást fog jelenteni, ha sikerül az iparban a legújabb robot-technikai vívmányokat alkalmazni.

A reformtörekvések sikere szerintem mégis inkább azon múlik, hogy a közeljövőben egyes tartományi és területi vezetőségek követik-e az állami- és pártvezetőség koncepcióját, vagy pedig a meglévő politikai rendszer mellett állnak ki a bürokraták. A tömegben az ilyen helyzet hosszú idő múltán a tehetetlenség érzetét kelti, és félő, hogy emiatt hitelét veszti. Tipikus példaként Kínát említhetném, ahol Mao ce Tung elavult igazgatási rendszere nagy akadályokat gördített a továbbfejlődés útjába, és csak követőinek hatalomfosztásával lehetett újításokat bevezetni (1978).

A központosított kínai gazdaságmodell legfőbb jellemzője az államtulajdon kizárólagos létezése volt, amely tagadta a piac funkcióját és egyfajta egyenlősdit érvényesített az elosztásban. Az állam monopóliuma a központosított adminisztrációra és a helyi igazgatásra támaszkodott, minden egyéni kezdeményezés, érdekkifejezés lehetőségét elhanyagolta. A hatvanas években már megmutatkoztak az ilyen egyoldalú gazdasági modell negatívumai, de történelmi fordulat csak a Kínai Kommunista Párt Központi Bizottságának harmadik plenáris ülésén következett be 1978-ban (XI. gyülekezet), majd 1984-ben (XII. gyülekezet). A gazdasági fejlődés érdekében újításokat vezettek be: a reformtörekvések falun kezdődtek, majd a vállalati rendszer felé irányultak. Falun már 1979/80-ban növelték a helyi közigazgatások autonómiáját a vetéspolitika, a jövedelem és a termékelosztás területén, hogy növekedjen az egyének munkakedve. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek aránytalanságát jelentősen kiigazították. A termelésben megnövekedett felelősséggel párosult a magánparasztok háztáji termelésének kezdeményezése, ami jelentősen megnövelte a mezőgazdasági termelést, mennyiségileg és minőségileg egyaránt. A vállalatok szerepe akkor nőtt, amikor a kormány lemondott a közvetlen ügyviteli igazgatásról és bevezették a vállalati kezdeményezést; miközben az állam szerepe a makrogazdasági folyamatok irányításában — a társadalmi-gazdasági fejlődés stratégiája, a regionális fejlődési politika terén — megmaradt. A reformtörekvések kiemelt céljai közé tartozott a gazdasági igazgatás felszabadítása a területi határok alól és egyéb professzionális határoktól, ahol esetleg megmaradt a fejlettebb városok hatása. Ezen kívül megváltozott az adórendszer, a régi szerint ugyanis automatikusan kisajátították a vállalatok összjövedelmét. Említésre méltó az új felelősségrendszer bevezetése, meghatározzák a munkás kötelességét és igyekeznek munkaeredmény szerinti jövedelemelosztást biztosítani. Az új tervezési rendszer megpróbál túllépni az adott terven és a végrehajtás során jelentkező ellentmondásokon. Végül, de nem utolsó sorban igen jelentős, hogy Kínában megszüntették a klasszikus (monisztikus) tulajdonviszonyokat és vegyes tulajdonformákat vezettek be. Hangsúlyozzák, hogy a kínai gazdaság szocialista, tervszerű árugazdaság, tehát az államtulajdon nem zárja ki az árutermelést. Többféle szocialista tulajdonforma vált lehetővé Kínában: családi tulajdon (a családi termeléssel meghatározott igazgatási funkció is párosult), szövetkezeti tulajdon, csoport- és kollektív tulajdon (a termelési eszközök bérbevételének lehetősége alapján), továbbá a korlátozott magántulajdon-formák, a külföldi partnerekkel alapított vegyes tulajdonformák, végül pedig a részvénytársaságok. A felsorolt reformtörekvések lényeges eltávolodást jelentenek az eddigi államszocialista modell mechanizmusától, tehát a gazdasági reformot párhuzamosan kell hogy kövesse a politikai rendszer megújítása is.

Az utóbbi évtizedek, főleg a nyolcvanas évek azt bizonyítják, hogy valamennyi szocialista ország gazdasága súlyos helyzetben van. Magyarországon a gazdasági élet megreformálásához még a hatvanas években hozzá-

láttak, de időközben a reformfolyamatokat újabb problémák fékezték le. Az 1968-ban meghozott reformprogramot a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) hagyta jóvá: növelték a vállalatok önállóságát, erősödött a piac szerepe — a központi tervezés mellett. Akkoriban néhány éven át érezhető volt a fogyasztói piac kiegyensúlyozott javulása, kedvezően alakultak a gazdaság hatékonysági mutatói, még a növekvő infrastruktúra (lakásépítés) mellett is. Azonban az 1968-ban kezdeményezett gazdasági intézkedések egész intézményrendszere nem volt megfelelő ahhoz, hogy a magyar gazdaság a világgazdasági követelményekhez alkalmazkodjon. Az MSZMP KB 1977 októberében újabb szerkezet-átalakítási határozatokat hozott, de annak végrehajtásában is akadályok merültek fel. A szerkezeti átalakulás hiányában mind gyakoribbá vált az állami beavatkozás, a vállalatok jövedelemszerző-képessége pedig stagnált.

A magyarországi törekvések sorozata arra enged következtetni, hogy ennek az országnak is van ereje időről időre felülvizsgálni a megtett utat és önkritikus hozzáállással — újabb programok kidolgozásával — korrigálni a társadalmi-gazdasági, de a politikai rendszer fejlődésének intézményes feltételeit is. Pl. megállapították, hogy hiányoznak a valódi piaci hatások, magát a piacot csak az állami intézkedések szimulálják, miközben mesterségesen létrejött nagyvállalati monopóliumok korlátozzák a verseny kialakulását, sőt, hogy a vállalatok sikere vagy bukása sem a piac eredménye, hanem az állami intézkedéseké. A hetvenes évek végének gazdaságpolitikája lehetővé tette a talponmaradást, de az élénkülés elmaradt, mert a jövedelmező gazdálkodást nem az önálló piaci fellépés diktálta, hanem az előírásokhoz való alkalmazkodás. 1986 novemberében az MSZMP KB kidolgozott egy konszolidációs programot, amely 1990-ig feloldaná a gazdasági életet az ellentmondások alól. Minden erőforrást a piaci érvényesülés felé szándékoznak irányítani, amihez új pénzügyi költségvetési politikára és szelektív beruházási, exportbővítő intézkedésekre van szükség. A piaci szelekció közepette a magyar gazdaság igyekszik csökkenteni a költségvetés állami jövedelem-átcsoportosítását, tudatosan törekszik tehát a veszteséges termelésű vállalatok felszámolására. Emiatt valószínűleg elkerülhetetlen lesz az életszínvonal csökkenése, sőt az átmeneti strukturális munkanélküliség is. Az átfogó reformtörekvések változásokat eredményeznek a pénzügyi politikában, az adó- és árfolyampolitikában, a tervezésben, de a tulajdonformákban is. A meglévő állami tulajdon mellett jelentkeznek a szövetkezeti (a mezőgazdaságban tradicionálisan fejlett) tulajdonformák, de a vállalatok önállóan is használhatják termelési kapacitásaikat — nem csoporttulajdonosként ugyan — vállalva a gazdálkodás kockázatát. Említésre méltóak a részvénytársasági formák és egyéb korlátozott magánvállalkozásokkal való kísérletezések is.

Magyarországon a gazdasági intézkedések mellett nyilvánvalóvá vált a politikai rendszer megformálásának szükségessége is. A politikai mechanizmus korszerűsítése szélesebb demokráciát, új választási törvényt, a parlament és a minisztertanács szerepének szétválasztását ígéri. Az újítások kezdeményezője a párt vezetősége maradt, de nyilvánvalóan alulról jövő,

egyetértő és aktív támogatás mellett. A társadalmi nyilvánosság egyelőre a támogatás szintjén jut kifejezésre, a kezdeményezés a közvélemény részéről még igen kevés. Az eddigi politikai célokról, az állam koordináló, a párt vezető szerepéről Magyarországon nem mondanak le, habár szükség van a párt- és állami irányítás lényeges korszerűsítésére, az érdekképviseleti szervek nyilvános véleménynyilvánítására. Megérett ugyanis a helyzet a párt új stílusú politikai munkamódszerére, a népfrontpolitika további fejlesztésére, a szakszervezetek előtérbe helyezésére a reformprogramok megvitatása és minden egyéb társadalmi megmozdulás során; ellenkező esetben növekedhet a passzív illetve az aktivizálódó ellenállók tábora.

A munkásmozgalom helyzete az osztálytársadalmak szerkezeti válsága idején

Joggal tesszük fel a kérdést: mi történik a munkásmozgalommal, a kommunista és szakszervezeti akciókkal válságos társadalmi jelenünkben? Milyen stratégiát kínálnak fel a munkásszervezetek akkor, amikor az európai tőkés államokban legalább 10 millió ember maradt munka nélkül, amikor Nyugat-Németországban csak fél év alatt (1981-ben) 5500 vállalat ment tönkre, amikor Angliában 60 000 autóipari munkás sztrájkolt egyszerre, illetve amikor az Egyesült Államokban több mint 10 000 repülésellenőr maradt munka és szakszervezeti segély nélkül Reagan kormányának döntése következtében. Sokan azt állítják, hogy az energiaválság, a nagy infláció, a kamatláb-politika és a munkanélküliség mögött a legerősebb nemzetközi tőkemonopóliumok érdeke áll — az 1968—74-es évek közötti sikeres munkásmozgalom letörése érdekében. A legfejlettebb tőkés államok szerkezeti és gazdasági válságukat igyekeznek átültetni kevésbé fejlett partnereik és a szocialista országok gazdaságába. A mély és általános válság elsősorban a munkásosztályt sújtja: fokozódik a társadalom rétegeződése, mélyülnek a szociális különbségek.

A klasszikus munkásmozgalomban a párt (elsősorban a kommunista párt) vezető szerepe volt a legfontosabb; a mozgalom sikerét az elnyomott rétegek érdekeinek összehangolásával és osztályba szervezésével mérték. A hivatásos forradalmárok szerepe évtizedeken át az volt, hogy világossá tegyék a munkásosztály és szövetségesei érdekeit, s nevükben intézkedjenek céljaik megvalósításáért. Az ilyen klasszikus munkáspárt a történelem adott időszakában kétségkívül nélkülözhetetlen és forradalmi szerepet játszott, de a mai fejlett kapitalista — sőt szocialista országok is — hatékonyabb és közvetlenebb munkásszervezeteket igényelnek, hogy elkerüljék a pártok elbürokratizálódását és elidegenedését magától a munkásosztálytól. A mai társadalmi feltételek között tehát a munkásmozgalmak sikerei attól függnek, megtalálják-e azokat a szervezkedési formákat, amelyek az adott pillanatban és adott anyagi feltételek között a leghasznosabbak és legközvetlenebbül fejezik ki a dolgozók érdekeit.

A tudatosan vezetett politikai mozgalmaknak mindenkor a tömegek

kezdeményezésére kell támaszkodniuk, különben fennáll az a veszély, hogy a pártszervezkedés öncélúvá, elszigeteltté válik. Nem véletlen az utóbbi két évtized során az önigazgatási gyakorlat iránti igény jelentkezése. A mai munkásmozgalom kezdetben nem tudott különbséget tenni a szervezett önigazgatási akció és a spontán megmozdulás között. Különösen a fejlett tőkés államok munkásai kénytelenek gyakran spontán, nem intézményesített formákban kifejezni követeléseiket, hangot adni elégedetlenségüknek, mert a meglévő, kevésbé demokratikus mechanizmus nem nyújt számukra más lehetőséget. Ha nem kerül sor érdekegyeztetésre, tudatosan szervezett megmozdulásokra, a munkásság szükségletei és érdekei sem lesznek kielégítve. Szerintem a társadalmi válságok ma arra is utalnak, hogy nagy eltérés van a dolgozók közvetlen érdekei és az őket képviselő intézmények, politikai pártok programjai között. A munkásmozgalmi szervezetekben nem tükröződnek megfelelő mértékben a termelő rétegek osztályérdekei, ezért a munkások jogosan követelnek szervezeti újításokat. Az intézményes formák tehát elavultak az osztály- és termelési viszonyokhoz mérten. Ebből két következtetés vonható le: szükség van spontán munkásmozgalmi megmozdulásokra, hogy a tömegek érezhessék kezdeményező és közvetlen érdekkifejező hatásukat, de ugyanakkor, az ösztönös harcnak is vannak határai; szervezetté kell tenni, tudatos és intézményes formákat kell kialakítani, ha gyakorlati eredményeket várunk. A politikai irányítás modern, alkalmazkodó formájának hiányában a politikai rendszer legtöbbször elmarad a tömegek követelései és mozgalma mögött. Így következett be a spontán mozgalmak elpolitizálódása, s hogy azok megfelelő intézményes formákat keresnek.

Melyek ma a munkásosztály legfontosabb követelései? Első helyen természetesen a munkafolyamatra és a termelési viszonyokra vonatkozó igények állnak. Szerintem nemcsak a kapitalista államok kizsákmányolt munkásosztályának áll jogában felülvizsgálnia a termelésben elfoglalt helyét, hanem a szocialista termelési viszonyok közepette is tökéletesítheti a dolgozó a termelési viszonyokat. A munkafolyamat ellenőrzése, a munkaidő csökkentése, a jobb munkafeltételek követelése ma is a munkások érdeke, de ezen kívül igénylik még a megkülönböztetett munkahelyek eltörlését, a tisztviselői és termelői munka jogi kiegyenlítését, egységes iskoláztatási és egyenjogú továbbképzési rendszer bevezetését, a beruházási politikába való beleszólás jogát, a munkaszervezés tökéletesítését stb. A munkások követelései ma már nemcsak szorosan a vállalati bérviszonyok ellen fordulnak, hanem új, autonóm szervezetek segítségével növelni is próbálják a klasszikus szakszervezeti szabadságot: munkásgyűlések szervezési jogával, egészséges és megfelelő munkahelyi feltételek megkövetelésével, a munkások egészségi állapotának felülvizsgálásával, munkaszervezési és termelési újítások megvitatásával stb. A klasszikus gazdasági követelések mind több politikaival egészülnek ki: olyan demokratikus önigazgatási igényekkel, amit a politológia részleges participációnak nevez, de a legfontosabb döntéshozatali folyamatokban (beruházások, elosztási rendszer) legtöbbször mégsem a közvetlen termelő dönt, hanem a tulajdonos illetve a menedzse-

rek, a technobürokraták, a pártfunkcionáriusok. A mai munkásmozgalom a gyári kereteken túllépve bekapcsolódik a szélesebb társadalmi mozgalmakba: az alternatív munkáspolitika változásokat követel az iskoláztatási rendszerben, feladatának érzi a környezetvédelmet, a városrendezési politikának, a szociális szolgáltatások hálózatának, a közlekedésnek az alakítását, de a nemek közötti humánusabb viszonyok kiépítését és a békéért folyó harcot is.

Szaporodnak a munkásmozgalmak társadalmi jellegű követelései, sőt az osztályharc radikális, új formái is jelentkeznek: az elégedetlen munkások egyre nyilvánvalóbb formában kezdik zavarni a munka folyamatát; elkésnek, kimaradnak a munkából, szabotázsokat, részleges sztrájkokat szerveznek, elfoglalják a gyárépületet, miután kizavarták a munkavezetőket stb.; azután már szervezett ágazati munkabeszüntetésekkel paralizálják egy egész iparág vagy közlekedési gócpont funkcióját. Emlékezzünk csak az 1968/69-es forró napokra Franciaországban, majd Olaszországban. Ezeknek az éveknek a tapasztalata megmutatta, hogy a munkások nem elégednek meg a szakszervezetek közvetítő, legtöbbször kompromisszumot kereső szerepével, hanem autonóm politikai törekvésekkel, összetettebb önigazgatási követelésekkel lépnek fel. Gyakran bírálják saját munkáspártjuk elbürokratizálódott vezetőségét, a munkásosztály rétegződéséből fakadó nem egységes fellépést, ami miatt nem lett a szervezett akcióknak nagyobb sikere. A gyárak keretein kívül a munkásmozgalom még nem találta meg azt az alternatívát, amellyel a politikai rendszer konzervatív formáját fel tudná cserélni, így a politikai követelések gyakran megragadnak a részleges, alternatív mozgalmaknál: környezetvédő, béke-, neofeminista mozgalom stb.

A mind tudatosabb, képzettebb és az osztályharcban jártasabb munkásosztály nem elégszik meg a klasszikus szakszervezeti mozgalommal, ami egy elavult politikai rendszer mechanizmusában valamikor még beleillett, de ma már a gazdasági és politikai válságok idején elégtelennek bizonyul, hisz maga is válságba jutott. Gondolok itt elsősorban a szakszervezetek dezintegrálódására (szétforgácsolt nemzeti és nemzetközi szervezetek), a különböző politikai körök által befolyásolt vezetőségére. Hatékony szakszervezeti akciók hiányában nem csoda, ha csökken a taglétszám, különösen kevés a termelő munkás, a bányász (Franciaországban talán csak minden ötödik munkás szakszervezeti tag). Nem szabad elfelednünk, hogy a technológia fejlődésével mind több ember dolgozik magán-szakképzettséggel, ugyanakkor igen sokan a szolgáltatásban végeznek nem termelő munkát.

A szakszervezeti mozgalmakat mindenkor az adott társadalmi folyamatokkal összefüggésben kell figyelemmel kísérni mind a kapitalista mind a szocialista országokban. Ha egy társadalom gazdasági illetve politikai válságban van, akkor ez nem kerüli el a szakszervezeteket sem, s azoknak mindenképpen újításokkal, radikális változtatásokkal kell fellépniük, különben eljelentéktelenednek és velük együtt a munkásosztály szerepe is degradálódhat. Úgy látszik, a sokoldalú társadalmi feltételek változásai közepette lassan bontakozik ki egy hatékonyabb szakszervezeti mozgalom:

elsősorban azért, mert nem egységes ez az osztályszervezet, és nem tud alkalmazkodni a munkásosztály strukturális összetételében, a rétegződésében végbement változásokhoz, másodsorban pedig mert igen nagyfokú a szakszervezetek vezetőségének elbürokratizálódása, ami miatt inkább arra alkalmas, hogy az uralmon levő politikai párttal egyezkedjen, mint hogy egészen új alternatívát kínáljon és elnyerje a tömegek támogatását. A szakszervezetek legtöbbször elemzik, bírálják a társadalmi konfliktusokat, de radikális kiutat nem látva, a rendszer stabilitását, a rend fenntartását, tehát a status quo-t támogatják.

A munkásmozgalom érdekében legfontosabb feladat a munkásosztály és a szakszervezetek (mint tömeges osztályszervezet) közötti teljes érdekazonosság megteremtése. A munkásosztálynak, — bármennyire is rétegeződött —, egy érdekeivel azonosulni tudó tömegszervezetet kell kiépítenie, mert különben szervezetlen, hatástalan marad. Ugyanakkor a szakszervezeteknek a munkásosztállyal közös nyelvet kell kialakítaniuk, hogy érdekeit kifejezhessék, s ha kell, egészen új szervezeti elveket kell kidolgozniuk, s egyúttal fel kell számolniuk a konzervatív politikai modelleket.

Amióta létezik szervezett munkásmozgalom és munkáspárt, azóta folyik a vita, hogy — az adott időben és feltételek között — mi a kommunisták szerepe a dolgozók osztályérdekének védelmében. Nem csupán a kommunista pártok programja, szervezeti formája kérdéses, hanem különböző megmozdulásai is, tehát megfelelőek vagy elavultak-e a párt közvetlen, kitűzött céljai, melyekhez a társadalmi problémák megoldása során tartja magát. A tőkés államokban a kommunista és általában a baloldali mozgalmak igen különböző értékű sikereket mutathatnak fel. Kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy általában ezek a pártok nem veszélyeztetik a burzsoá politikai rendszer létét, habár tanúi lehetünk a kommunista mozgalmak új törekvéseinek, melyek hatékonyabb módon igyekeznek a munkásosztály érdekeit védelmezni.

A hatvanas évek végén jelentkező munkásmegmozdulások Nyugat-Európában megedzették a kommunista mozgalmat is, és úgy tűnt, hogy a hetvenes évek közepén fénykorát élő „eurokommunizmus" komolyan megingatja a jobboldali burzsoá kormányokat. Először sikerült a fejlett nyugati tőkés államokban egy viszonylag szervezett kommunista mozgalmat elindítani — határozott programkövetelésekkel egy új, többpártrendszerű, de szocialista rendszer kiépítéséért. Az adott osztályviszonyok keretei között ezek a kommunista pártok megpróbálták maximálisan kiaknázni a lehetőségeket a társadalmi konfliktusok feloldása érdekében. 1978 után csökken az eurokommunisták népszerűsége, aminek okai a következők: a válság leküzdésére kidolgozott programok nem győzték meg a tömegeket; a klasszikus pártmozgalom modelljét követő vezetőség és az újabb módszereket követő tagság között hiányzik az összhang; a radikalizálódott középrétegek elvesztése, mert a kommunisták nem foglalkoztak eléggé a szélesebb társadalmi-politikai — látszólag periferikus — problémákkal (környezetvédelem, nőkérdés), és nem kapcsolódtak be a gyárakban spontánul létrejött valódi osztályérdekeket kifejező munkástanácsok, önigazgatási

szervek akciójába sem. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a romló nemzetközi viszonyokat, a neokonzervativizmus újraéledését, és a szocialista országokban jelentkező válságokat sem (Lengyelország) a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején.

Azokban a tőkés államokban, amelyekben a szerkezeti válság ellenére erős a gazdaság regeneratív képessége, egészen új, magukat a klasszikus pártmozgalomtól elhatároló ún. alternatív mozgalmak keltek életre. A munkásmozgalom hatástalan intézményeit az alternatív mozgalmak hívei olyan, formájában kötetlen, tartalmában pedig időszerű mozgalmi követelésekkel váltják fel, amelyeknek még megvan a politikai súlyuk, de mentesek a hagyományos intézményes formáktól. Újabb és újabb antihumánus tényezőkre mutatnak rá, amelyek a fejlett technológia, a szennyezett környezet, a fogyasztói mentalitás, az elidegenedett ideológia következményei. Az elembertelenedő városi körülmények, a gyárak, az iskolák, az egyház vagy akár a modern információs rendszerek hatása elől menekülő emberek úgy érzik, megfulladnak a rajtuk kívül álló intézményektől.

A szocialista államok kommunista pártjai előtt (az egypártrendszer feltételei mellett) is az a feladat áll, hogy nagyobb mértékben azonosuljanak a munkásosztály érdekeivel, hogy valódi élcsapatként mindenkor eleget tegyenek a tömegek elvárásainak. Az egypártrendszerek a politikai monopóliumot és a centralizált államapparátust egyszemélyi vezetéssel kötik össze. Ez a tény azonban még nem zárja ki az érdekellentétek létezését, sőt a különböző társadalmi rétegek érdekeinek szembenállását sem, csupán az a kérdés, kinek az érdekeit képviseli a párt, a munkásosztály érdekei (melyek nem biztos, hogy azonosak, lehetnek ellentmondásosak is) tehát először átszűrődnek a politikai párt apparátusán, s csak azután válnak elfogadottá. A jugoszláv politikai rendszer ún. önigazgatású érdekpluralizmust elismerő, párt nélküli rendszer, amely nem a kommunista párt klasszikus módszereivel szeretne a munkásosztály élcsapata lenni, hanem demokratikusabb, önigazgatási kezdeményezéseket feltételező módon. A jelenlegi helyzet azt mutatja, hogy az említett önigazgatási formák még fejletlenek ahhoz, hogy valóban kifejezzék és megoldják a legkülönbözőbb érdekek összeegyeztetését az állami intézmények és a techno-bürokrácia beavatkozása nélkül. Ki közvetít az egyéni (parciális) és a közös (általános társadalmi) érdekek összehangolása során? Vajon maga a munkásosztály, a párt avagy állami intézmények, a haladó közvélemény? Azt hiszem a szocialista országok mindegyike azt az utat keresi, amely a legmegfelelőbb módon előbb-utóbb a munkásosztálynak ad lehetőséget, hogy közvetítsen a mindennapos, konkrét szükségletek és az ún. hosszú távú, történelmi, általános érdekek között. Egyelőre ezt a szerepet főképp a kommunista szervezetek vállalták.

A kommunista mozgalom a szocialista termelési viszonyok ellentmondásos fejlődési feltételeire, sőt a gazdasági válságokat kiváltó tényezőkre való tekintettel a szocialista országokban komoly feladatok előtt áll: meg kell találnia az adott gazdasági és politikai rendszerben azokat a lehetőségeket, amelyek a legrövidebb időn belül gyors technológiai és gazdasági fejlődés-

hez vezetnek. Ebben a törekvésében a kommunista mozgalom csak akkor ér el sikert, ha képes bírálni az elavult igazgatási és állami mechanizmust, sőt önmagát túlhaladva új mozgalmi formákra talál. Ez biztosíthatja szorosabb kapcsolatát a tömeggel, hisz közelebb kerülve a munkásosztály konkrét érdekeihez, nincs szüksége agyonpolitizált érdekeket méltányolni.

Irodalom

1. Dr. Gabrić Molnár Irén: A társadalmi-politikai szervezetek és a küldöttrendszer. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1981.
2. Jovanov, N.: Dijagnoza samoupravljanja 1974—81. SNL, Zágráb, 1983.
3. Dr. Pašić N.: Istorijski put komune, Rad, Belgrád, 1981.
4. Dr. Pašić, N.: Interesi i politički proces. Komunist kiadása, Belgrád, 1983.
5. Dr. Pavlović, V.: Savremeno društvo i politika. Radnička štampa, Belgrád, 1984.
6. Dr. Rehák L.—dr. Gabrić Molnár I.: Politički sistem SFRJ. Közgazdasági Intézet, Szabadka, 1983.
7. Közgazdasági Szemle, a Magyar Tudományos Akadémia folyóirata, 1987. júniusi száma.
8. Savremenost, kiadja a VKSZ KB marxista központja, Újvidék, 1984/10—11, 1986/10, 1987/1—2. szám.
9. Gledišta, a Belgrádi Egyetem és a Szerb Ifjúsági Szövetség köztársasági választmánya, 1987/1—2. szám.

Rezime

Pokušaji ublažavanja strukturalnih kriza u socijalističkim društvenim sistemima

Osnovna namera autora je bila delimično rasvetliti situaciju vezanu za savremenu društvenu i ekonomsku krizu u nekim zemljama sveta, a pre svega u socijalističkim zemljama. Neujednačeni tok razvoja privrednog sistema nosi sa sobom protivurečne promene u načinu života, u životnom standardu, zapošljavanju, zatim u sistemu obrazovanja, kulturi, pa i u čitavoj nadgradnji političkog sistema, a u krajnjoj liniji protivurečnosti razvoja zadiru ponekad i u sferu ideologije.

Politički karakter ovih kriza ogleda se u tome da postojeće institucije političkog sistema nisu u stanju da klasičnim, uhodanim načinom rešavaju aktuelne probleme društva. Uticaj političkih centara moći je toliko velik da na štetu zdravih tržišnih zakonitosti i principa, umesto logičnih privrednih ponašanja preovlađuju birokratizirani i administrativno usmereni principi ponašanja. Politički voluntarizam, sraslo sa nesamoupravnim načinom donošenja odluka i u našem političkom sistemu je jedan od najvećih opasnosti koji ugrožava principe zacrtanog socijalističkog razvoja.

Autor se osvrće na radničke pokrete u uslovima strukturalne krize, kada i sindikalni i komunistički pokret traži nove načine delovanja, kako bi efikas-

nije i delotvornije uticao na bolji položaj radnih ljudi i građana u određenim političkim sistemima Radnički, pa ni komunistički pokret ne može da se zadovolji zatvorenim, ili birokratiziranim delovanjem na mase, jer time će se samo udaljavati od radnih masa. Izlazak iz strukturalne krize je moguće samo u onim političkim sistemima koji su sposobni da na vreme izvrše adekvatne institucionalne promene i shodno tome uvedu savremene, racionalne i efikasne principe ponašanja svih subjekata sistema.

Summary

Attempts to Moderate the Structural Crisis in the Socialist Sistems

The basic intention of the author was partly to illuminate the situation connected with the contemporary social and economical crisis in certain countries, first of all in the Socialist states.

The unequal development of the economic system carries in itself contradictory changes in the way of life, standard of living, employment, educational system, culture as well as in the whole superstructure of the political system which sometimes penetrate into the ideological spheres.

The political character of these crisis are evident in the existing institutions of the political system which are unable to solve the actual problems of the society with the established, classical methods. The influence of the political centers of power are so enormous at the expense of the sound principles of the market and logical economic behaviour that bureaucratic and administrative principles are predominant. Political volunteerism, together with the lack of self managing decision making in our political system endanger the principles of the socialist development.

The author deals with the Workers' movements in certain political systems, which finding themselves in condition of structural crisis, when even the Union and the Communist movement look for better ways of acting, want to attain a more effective and beneficial influence on the position of working people and citizens. Workers' and the Communist movements could not be satisfied with a closed or bureaucratic influence on the masses because it would become the obvious way to estrange from the working masses.

A way out the structural crisis is possible only in those political systems which are capable to carry out adequitie institutional changes together with the introduction of contemporary, rational and efficient principles of behaviour of all subjects in the system.

S. J.